

Кононенко Валерій (Вінниця)
УДК 94(477=411.16)''194/198''

ДИНАМІКА ЗМІН ТА СТРУКТУРА ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ В 1940-х — 1980-х роках ХХ століття

У статті проаналізовано чисельний склад, структуру, особливості демографічних процесів єврейської національної меншини в Україні та на Поділлі 1940-х — 1980-х років ХХ століття. Автор вивчаючи наслідки Голокосту під час Другої світової війни, евакуацію населення, репресії, міграційні процеси, визначає їхній вплив на динаміку чисельності та розселення євреїв на території Поділля в повоєнний період ХХ століття.

Ключові слова: *євреї, національна меншина, чисельний склад, демографічні процеси, Україна, Поділля.*

Протягом тривалого історичного періоду єврейське населення Поділля було впливовою національною меншиною. До початку Другої світової війни українські євреї займали чільне місце у ВКП (б), радянських та партійних органах влади, у середовищі інтелігенції, серед керівних кадрів підприємств, установ, організацій. На нашу думку, основна причина цього — природне прагнення єврейської національної меншини до освіти, традиційна система народної освіти та виховання. Проте саме період 1940-х — 1980-х років став тим етапом в історії України, коли роль єврейства поступово знижується й фактично зводиться нанівець. Основний чинник — різкі зміни в кількості та структурі єврейської національної меншини цього періоду. Унаслідок політики Холокосту німецького окупаційного режиму, повоєнної боротьби з єврейським буржуазним націоналізмом та «космополітами» радянського тоталітарного режиму, внутрішніми міграційними процесами, поступового виїзду євреїв до новоствореної держави Ізраїль та країн західної Європи та США, що зростав у геометричній прогресії, а після 1989 р. став масовим, колись впливова національна меншина Поділля перетворилася в одну з найменших національних груп регіону.

У цій статті автор ставить за мету проаналізувати динаміку змін у кількісних характеристиках та структурі єврейського населення Поділля в післявоєнний період ХХ століття. Метою покликані такі завдання: схарактеризувати підсумки переписів населення 1959, 1970, 1989 років, визначити наслідки впливу на склад єврейської національної меншини подій Другої світової війни та проаналізувати демографічні процеси, що стосувалися цієї національної меншини в повоєнний період ХХ століття.

Вивчення національної структури населення України довгий час перебувало під впливом радянської ідеологічної машини. Поставивши за мету

створити єдиний «радянський народ» та намагаючись приховати мільйонні репресії проти цілих народів, влада створила різноманітні технології інформаційної брехні. На жаль, торкнулися вони і всесоюзних переписів населення, що час від часу проводились владою, для коректування не лише соціально-економічної політики, а й національної. Але реальну картину національного та соціального складу населення республік та СРСР знали лише партійні та державні функціонери найвищого рівня. Проте на сучасному етапі з'явилася низка фундаментальних наукових досліджень, що характеризують основні наслідки переписів радянської доби та визначають особливості демографічних процесів у повоєнному українському суспільстві, зокрема і єврейської національної меншини. У нашій роботі використано наукові дослідження С. Чорного, В. Константинова, В. Наулка, В. Романцова¹, у яких аналізуються підсумки переписів населення та демографічні процеси в українському суспільстві. Окремі праці істориків характеризують не тільки зміни у складі єврейського населення України та Поділля, а й визначають причини цих змін: А. Круглов, Ф. Винокурова, П. Слободянюк, М. Бугай².

Фальсифікацію статистичних даних розпочав особисто Й. Сталін, коли на XXVII з'їзді ВКП(б) оголосив, що населення Радянського Союзу досягло цифри 168 млн., тоді як реальна його кількість була 160 млн. осіб³. 1932–1933 роки стали початком широкомасштабних репресій у суспільстві та сумнозвісного голоду, що особливо вразив територію України, тому викривлення цифри реальної кількості населення стало одним із методів приховання владою своїх злочинів. Перепис населення 1937 року відтворив реальну картину національного та соціального складу в СРСР — 162 млн., проте це занадто розходилося з офіційними заявами влади, звідси й визнання його «дефективним». За новим переписом, населення Радянського Союзу у 1939 р. складало 167,6 млн. осіб і знову партійне керівництво справжню цифру викривило майже на 3 млн.⁴ З огляду на це, об'єктивно встановити кількість єврейського населення довоєнного періоду на території Поділля вкрай складно, проте перепис населення 1926 року досить чітко відобразив кількість населення за округами, що дає можливість принаймні визначити основні тенденції розвитку єврейського населення регіону. Так, за даними перепису, у Кам'янецькій окрузі євреїв було — 46 163 (8,5%), Проскурівській — 46 470 (8,1%), Шепетівській — 48 027 (7,3%), Вінницькій — 77 254 (7,28%), Могилівській — 39 516 (7,6%), Тульчинській 48 356 (6,84%). У цілому із 3 777 991 мешканців Поділля 259 623 (6,9%) були євреями⁵. За оцінками дослідників, у 1930–1931 рр. у сучасних межах України (УРСР з Кримом, Західна Волинь, Східна Галичина, Закарпаття, Північна Буковина, Українська частина Бессарабії) проживало 40 899 тис. населення. З них українців — 30 584 тис. (74,8%), росіян — 3 303 тис. (8,1%), євреїв — 2 654 тис. (6,5%)⁶.

Згаданий період розвитку єврейської національної меншини Поділля був одним із найстабільніших і характеризувався насамперед соціально-економічним підйомом єврейського населення. Розвиток освіти й науки, відміна попередніх обмежень активно сприяли тому, що єврейське населення, яке природно було націлене на освіту, мало один із найвищих показників серед студентів, аспірантів, науковців, і навіть звертання політики «коренізації» у середині 1930-х років не могло зупинити даний процес. В аналізований час євреї Поділля, як і всієї України, за рівнем освіти, кількості інженерів та кваліфікованих робітників були на високих позиціях порівняно з іншими меншинами. Проте, незважаючи на загальний підйом національного життя, кількість єврейського населення Поділля дещо скоротилася. Основна причина — початок індустріалізації та міграція євреїв з аграрних областей республіки, а також із Вінницької та Кам'янець-Подільської до індустріально розвинених регіонів республіки і країни. Наприклад, у Києві євреїв стало на 60% більше, ніж за переписом населення 1926 р. і на 1939 р. було 224 тис. осіб⁷. Якщо за переписом населення 1926 р. у Вінницькій області проживало 193,8 тис. євреїв, то у 1939 р. — 141,8 тис., а у Кам'янець-Подільській області відповідно 142,4 і 121,3 тис. осіб. Проте навіть за таких умов кількість євреїв в обласних центрах подільських областей відчутно збільшилась. Наприклад, у м. Вінниці кількість євреїв збільшилась з 21,8 до 33,2 тис. осіб, або на (52,3%)⁸.

За переписом населення 1939 року, питова вага єврейського населення в Україні зменшилась на 0,5%, але євреї залишалися впливовим етносом, а в таких областях, як Київська, Вінницька, Кам'янець-Подільська переважали навіть кількість росіян і були другими після українців, а кількість євреїв — мешканців міст зросла до 85,4%⁹.

У цей період відповідно змінюється співвідношення міського і сільського населення. Вже за переписом населення 1926 року в Україні 77% єврейського населення проживало у містах або містечках (загалом по СРСР — 82,6%)¹⁰. В. Романцов стверджує, що єврейська національна меншина була більше міською, ніж сільською традиційно і передусім через заборону придбання землі у приватну власність, видану ще у часи Катерини II, а період індустріалізації і радянська влада лише активізували цей процес¹¹. Переважна більшість сільських євреїв зберегли свою рідну мову (ідиш) (95,2%), тоді як лише 77,4% євреїв-мешканців міст нею володіли¹².

За оцінками В. Константинова у цілому за період з 1926 по 1939 рр. доля єврейського населення України в зіставленні із загальною кількістю євреїв по СРСР скоротилася з 59 до 51%, але вже з приєднанням у 1939–1940 роках західноукраїнських земель загальна кількість єврейського населення України збільшилась з 1,5 до 2,5 млн. осіб¹³. Проте, саме у 1939–1940 рр. євреї вперше зазнали депортацій до Сибіру. Як зазначає М. Бугай, депортації

зачепили біженців, переселенців із Польщі, так званих «осадників» (військовослужбовців польської армії, що виконували поліцейські функції в Польщі), а також депортантів із західних областей України і Білорусії, серед яких була значна кількість євреїв. Наприклад, НКВС СРСР до квітня 1940 р. було депортовано 139596 осадників, що були направлені в 21 край, область і 111 поселень. Серед спецпоселенців на 1 квітня 1941 р. нараховувалось 59031 євреїв (179 осадників та 58852 біженців)¹⁴.

Але усе ж найстрашніші часи для євреїв Поділля прийшли з німецькою окупацією. Німецька національна політика, що була спрямована на винищення цілих народів, уже протягом тривалого періоду є об'єктом наукового дослідження вітчизняних та закордонних істориків. Незважаючи на різні підходи щодо оцінок кількості винищеного єврейського населення, незмінним залишається факт цілеспрямованої політики німецького режиму на фізичне винищення єврейського населення в підконтрольних німецьких територіях. Цей процес, що отримав назву «Голокост» назавжди кардинально змінив кількість та структуру єврейського населення Поділля.

Згідно з довідкою «Про територію і населення УРСР на 1 квітня 1944 року», населення України становило 21990 тис. осіб, тоді як на 1 липня 1941 року воно сягало 41657 тис. осіб¹⁵. З часом ця цифра виросла до 27 млн. осіб за рахунок повернення демобілізованих, евакуйованих та вивезених на роботу громадян. У Вінницькій області станом на 1 квітня 1944 року проживало 1563 тис. осіб, тоді як на 1 липня 1941 року було 2406 тис. осіб, а населення Кам'янець-Подільської області складало відповідно 1214,4 тис. осіб і 1786 тис. осіб. За роки війни населення Києва зменшилось із 846,3 тис. до 306 тис., Вінниці — з 92,8 тис. до 36,8 тис., Кам'янець-Подільського — з 19,5 до 14,5 тис. осіб. А всього по обласних центрах республіки населення зменшилось із 4598,5 тис. до 1682,5 тис. осіб¹⁶. До цих цифр включають як прямі втрати під час війни, так і евакуйоване та насильно вивезене окупантами населення.

Винищення єврейського населення регіону розпочалося фактично з перших днів війни. Так, уже в перший місяць війни на території окупованої Вінницької області було розстріляно більше 3,5 тис. євреїв, створено 35 гетто, де утримувалось більше 106 тис. осіб¹⁷. Територія Поділля (на час Другої світової війни вона здебільшого визначалася територією Вінницької та Хмельницької областей) була поділена на німецьку та румунську зону окупації.

Безпосередньо винищенням єврейського населення на території Поділля займалася ейнзатцгрупа С, що діяла у складі групи армій «Південь» і поширювала свою діяльність в Україні і південно-західних регіонах Росії і складалась із зондеркоманди 4b, ейнзатцкоманди 5 і 6. Уже на 3 листопада 1941 року ейнзатцгрупа С знищила біля 80 000 громадян, значна частина з яких були євреями¹⁸.

Ейнзатцкоманда 5 лише 7 грудня 1941 р. і 12 січня 1942 р. знищила біля 10 000 євреїв. Підрозділ даної команди, що базувався у Вінниці під командуванням оберштурмфюрера Теодора Зальманцига, розстріляв 200 євреїв у Новому Дашеві, 2000 євреїв у Літині, 60 євреїв у Новій Залужні (Літинського району)¹⁹.

Серед наймасштабніших акцій, що були проведені на території Вінницької області (німецька зона окупації), стали: 19 вересня 1941 р. — Вінниця, загинуло біля 20 тис. осіб; 7 листопада 1941 р. — Немирів, 2680 осіб; 12 листопада 1941 р. — Нова Прилука (колишній Турбівський район), 2500 осіб; 12–14 грудня 1941 р. — Польове (колишній Дашівський район), 1960 осіб; 12–14 грудня 1941 р. — Літин, 1986 осіб; 9 і 16 січня 1942 р. — Хмільник — 7400 осіб; 21 серпня 1942 р. — Муровані Курилівці, 2314 осіб. У румунській зоні окупації масштабні акції із винищення єврейського населення пройшли в Жабокричі, Чернівцях, Озаринцях, Крижополі, Піщанці, Томашполі, Ямполі та інших населених пунктах. Усього за період червень–серпень 1941 р. в румунській зоні окупації було винищено біля 4 тис. представників єврейського населення²⁰. У селі Печера (колишнього Шпиківського району) було організовано табір для євреїв, що отримав назву в місцевого населення «Острів смерті», а у в'язнів «Мертва петля»), через який за роки окупації пройшло біля 10 000 осіб. При звільненні живими залишилося лише 350 осіб. За оцінками найновіших досліджень щодо Голокосту, лише у Вінницькій зоні окупації внаслідок геноциду було знищено 105296 євреїв, тоді коли в Трансністрії вижило біля 15 тис. місцевих євреїв та 80 тис. депортованих²¹. Усього в Трансністрію було вислано із Басарабії, Буковини за період з 1941 по 1943 рр. 147 тис. євреїв²². У румунській зоні окупації Вінниччини було створено 112 гетто, колоній і поселень для депортованого й місцевого єврейського населення²³. Винищення єврейського населення на Вінниччині завдало цій національній меншині фатальних втрат. Якщо на 1939 рік у Вінницькій області проживало 142 тис. євреїв²⁴, а у Вінниці їх було 33 150 осіб, то на 1 квітня 1944 р. в обласному центрі їх залишилося лише 76 осіб²⁵.

Така ж участь чекала євреїв Хмельницької області. На території Хмельниччини було утворено 27 гетто²⁶. Наприкінці серпня 1941 р. лише в Кам'янці-Подільському було знищено 23 тис. євреїв²⁷. 1 вересня 1941 р. в Полонському районі Хмельниччини фашисти знищили 4 000 євреїв (до війни їх у районі проживало 10 000 осіб). Дещо пізніше біля містечка Понінка було страчено 2400 євреїв, а 25 червня 1942 р. було замордовано 1270 заручників єврейського гетто. За підрахунками П. Слободянюка, на території Дунаєвцького району Хмельницької області було знищено 31 серпня 1941 р. у Миньківцях 1840 євреїв, 1 вересня під Сокілцем — 1224, у Смотричі — 1441, у Балині — 264, у Шатаві і Макові — 1218, на залізничній станції Дунаєвці — 117²⁸.

У грудні 1941 р., за відмову вантажити зерно у Дунаєвцях, повісили на телеграфних стовпах 20 єврейських юнаків, а потім розстріляли ще 200 осіб. Живими замурували понад 2,3 тис. євреїв у Дем'янковецьких фосфоритних шахтах, 600 засипали землею у льосі, біля 1000 розстріляли під Чаньківським лісом, майже 1600 євреїв розстріляно у Віньківцях, 20 тис. громадян, серед яких була велика кількість євреїв, було закатовано у Староконстантинові²⁹. Загалом, на території колишньої Кам'янець-Подільської області було вбито й закатовано 222 тис. громадян і близько 256 тис. військово-полонених³⁰.

За оцінками сучасних істориків, безпосередньо в роки війни євреїв загинуло до 600 тис. осіб³¹. А за оцінками А. Круглова, тільки в Україні, без Східної Галичини, що за німецькими звітами належала до польського генерал-губернаторства, за півтора року з 1941 р. по січень 1943 р. було знищено біля 750 тис. євреїв³².

Не варто забувати, що значна кількість євреїв Поділля брала участь у боротьбі з фашизмом у складі військових частин та партизанських загонів. Серед воїнів Червоної Армії в роки війни була 501 тис. євреїв. У зіставленні з кількістю росіян, що складала 65,4% особового складу, українців (17,7%), білорусів (3,2%), євреїв було лише 1,4%³³, проте це було більше, ніж ряд інших національностей, що серед населення СРСР мали вищу питому вагу ніж євреї. В роки війни у бойових діях загинуло 142 тис. радянських євреїв (1,7% від усіх втрат особового складу)³⁴. Воїни-євреї мужньо виконували свій військовий обов'язок. На Подільській землі народилося 211 Героїв Радянського Союзу: 125 на Вінниччині, 80 — на Хмельниччині і 6 — Тернопільщині. За національним складом 193 чол. — українці, 9 — євреї, 6 — росіяни, 3 — поляки³⁵. Наприклад, уродженець смт. Липовець Вінницької області Зіндельс Абрам Мойсейович 18 жовтня 1943 р. діючи на чолі трьох штурмових груп, вибив противника з двох кварталів м. Мелітополя Запорізької області, проте при відбитті контратаки потрапив в оточення і, підпустивши фашистів на близьку відстань, підірвав себе і їх протитанковою гранатою. Уродженець міста Проскурова Хмельницької області Вайсер Володимир Зельманович, командир танка 111-ї танкової бригади, у складі роти вів важкий бій із 30-а ворожими танками. Позицію утримав, загинувши у бою³⁶.

Єврейське населення Поділля у цей період зменшилось і внаслідок його евакуації на початку війни, оскільки єврейська національна меншина становила певну частину серед керівного, партійного, радянського апарату, кваліфікованих робітників, представників інтелігенції. Встановити точну кількість евакуйованих євреїв з Поділля фактично не можливо.

Як зазначає сучасний дослідник подій Другої світової війни на території України В. Гриневич, особливістю евакуаційної політики на початковому

етапі війни було те, що вона через загрозу стрімкого німецького наступу була переважно зорієнтована не на порятунок людей (на це не було ані часу, ані практичних можливостей), а на порятунок техніки, обладнання, сировини тощо³⁷. Уже 24 червня 1941 року було утворено Раду з евакуації (очолював нарком шляхів сполучення Л. Каганович), 26 черв. 1941 в УРСР створено Республіканську комісію з евакуації на чолі із заступником голови РНК УРСР Д. Жилою, а 27 червня прийнято постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про порядок вивозу й розміщення людських контингентів», яка була доповнена вже 5 липня постановою «Про порядок евакуації населення у воєнний час». Проте у той час, коли склалися плани евакуації, ворог блискавичним ударом захопив Західну та Правобережну Україну. Як зазначає В. Гриневич, здебільшого вдалося евакуювати промислові підприємства м. Києва, Київської області та Півдня України³⁸. Інші дослідники стверджують, що масова евакуація підприємств (65%) в Україні розпочалася лише з жовтня 1941 р. Як видно з «Інструкції ЦК КП(б)У та РНК УРСР секретарям обкомів і головам облвиконкомів про заходи з евакуації та знищення майна сільського господарства прифронтових областей України» від 3 липня 1941 р. влада передусім звертала увагу на евакуацію та знищення майна, але ніяк не прореагувала на вивезення цивільного населення³⁹. Про те, що евакуація з аграрних регіонів УРСР проходила в край важких умовах свідчать такі дані. Із 50 тис. тракторів, піднятих до евакуації, тільки 20 302 тракторів було вивезено за межі України, іншу не вдалось вивезти й було покинуто або знищено через блокування ворогом шляхів евакуації⁴⁰.

В. Гриневич стверджує, що, незважаючи на прорахунки влади при евакуації, євреї серед національного складу евакуйованих громадян були другими після росіян. Проте значна частка євреїв не покинула своїх домівок, маючи антирадянські настрої й розглядаючи повідомлення влади про знищення євреїв нацистами як прояви радянської пропаганди⁴¹. Загалом з України (у кордонах 1939 р.) було евакуйовано у східні райони СРСР до 700 тис. євреїв⁴². За оцінками дослідників, кількість євреїв серед усього евакуйованого населення СРСР сягала 26,9%⁴³. Яка доля з цих евакуйованих осіб євреїв Поділля — встановити складно. Але, зважаючи на те, що до 30 червня 1941 р. був окупований Львів, 8 липня — Проскурів, 19 липня — Вінниця, їх відсоток очевидно є невеликим. Передовсім забезпечувався виїзд компартійно-радянських керівників, діячів науки та мистецтва, кваліфікованих робітників та інженерно-технічного персоналу. Якщо зважати на те, що більша частина єврейського населення Поділля жила в невеличких містах і селищах, відсоток евакуйованих євреїв з Поділля буде невисокий. Як зазначив у своїх спогадах мешканець селища Мурафа Шаргородського району Вінницької області Ф. Гехтман, «районне керівництво свої сім'ї евакуювало, а про сім'ї рядових членів партії на периферії зовсім забули,

вони рятували тільки свої шкури»⁴⁴. В іншого дослідника читаємо такі рядки: «На час окупації в Шаргороді (містечко Вінницької області — *В.К.*) залишалася більша частина єврейського населення. Лише чоловіки призовного віку та окремі сім'ї встигли евакуюватися. У цілому в окупованому Шаргороді залишалось біля 1800 євреїв»⁴⁵. Зауважимо, що значна частина громадян єврейської національності не повернулася по завершенню війни з евакуації. За оцінками істориків, з українських євреїв близько 100 тис. не повернулось з інших регіонів СРСР⁴⁶.

Отже, наслідки Другої світової війни для українських євреїв особливо були непоправними в демографічному аспекті.

Єврейське населення України скоротилось у повоєнний період унаслідок боротьби з інтелігенцією, з єврейським буржуазним націоналізмом, «низькопоклонством перед Заходом» тощо. На січень 1953 р. відповідно до довідки про спецпоселенців, серед 1 810 140 дорослих спецпоселенців (від 17 років і старше) було 5 168 осіб єврейської національності⁴⁷. У лютому 1953 р. МДБ України звітувало ЦК КПУ про викриття й арешт членів 8 «єврейських буржуазних національно-сіоністських організацій» у м. Києві⁴⁸. Лише смерть головного ідеолога боротьби с космополітами — Й. Сталіна — призвела до згортання антиєврейської кампанії й певного затухання антисемітських настроїв в українському суспільстві.

Унаслідок зазначених вище чинників на території України кількість єврейського населення в повоєнний період скоротилася до 2% (за даними першого післявоєнного перепису 1959 р. їх було 840,3 тис., тоді як до війни в Українській РСР і західних регіонах українських етнічних земель їхня кількість становила щонайменше 2,5 млн.)⁴⁹. Проте, незважаючи на жакливі наслідки війни, єврейська громада в досліджуваний період продовжувала займати чільне місце в національній структурі населення України.

Еміграційні процеси для цієї громади в повоєнний період ще не були характерними (навіть після утворення держави «Ізраїль»). Репатріація єврейського населення до новоствореної країни й до країн Західної Європи, США була фактично не можлива. Тому говорити про зменшення єврейського населення Поділля в цей період за рахунок репатріації не можемо. У 1951–1960 рр. з СРСР виїхало усього 1 199 осіб єврейської національності⁵⁰.

Єврейська громада залишалася переважно міською. За проведеним переписом, у містах проживало 810 тис. громадян єврейської національності (97%), тоді як у сільській місцевості — 30 тис. осіб (3%). Серед регіонів України найбільше представників цієї меншини проживало в Києві та Київській області (153,5 тис. і майже 15 тис.), Одеській області (121 тис.), Харківській області (84 тис.), Дніпропетровській області (73 тис.)⁵¹.

Вінниччина за кількістю єврейського населення посідала 5 місце у республіці. На цей період у межах області проживало 50 тис. осіб єврейської

національності⁵². Більшість євреїв Вінниччини проживали в містах — 41 648 осіб, тоді як в сільській місцевості проживало лише 8 509 осіб. Переважна більшість євреїв Вінниччини були російськомовними — 24 633 особи, тоді як мову своєї національності назвали рідною — 18 927, а українську — 6 575 євреїв⁵³. На серпень 1959 р. найбільше євреїв проживало у м. Вінниці (16 497 (13,7% від населення міста)), Бершаді (2 238), Гайсині (1 554), Жмеринці (3 256), Тульчині (2 268), Могилів-Подільському (4 445)⁵⁴.

На Хмельниччині, відповідно до перепису 1959 р., проживало всього 19 050 євреїв (1,18% стосовно всього населення області)⁵⁵.

У цей період зменшилась кількість євреїв, що користувалися рідною мовою, з 75,9% у 1926 р. до 16,9%. 671,4 тис. представників єврейського народу перейшли на російську мову й лише 23,4 тис. (2,8%) на українську⁵⁶.

У подальші роки єврейське населення Подільського регіону постійно скорочується. У 1970 р. у Вінницькій області проживало 42,3 тис. євреїв, 1979 р. — 33,9 тис., 1989 р. — 26,3 тис. По Хмельницькій області: 1970 р. — 16,1 тис. євреїв, 1979 р. — 13,2 тис., 1989 р. — 10,3 тис.⁵⁷

У 1970 р. на території Поділля (Вінницькій, Хмельницькій, Тернопільській областях) дві третини населення проживало у містах, а від усієї кількості євреїв, які мешкали у регіоні, мешканці міст становили вже 98,3%, а у 1989 р. — 99,2%⁵⁸.

Подільські міста поступово збільшувались, але здебільшого за рахунок українського та російського населення. Єврейське населення міст у цілому по Україні зменшувалось. За переписом 1979 р., у Вінниці проживало 314 тис. осіб, Хмельницькому — 172 тис., Тернополі 144 тис., у Києві — 2 144 тис.⁵⁹ У цілому по СРСР у 1970 р. — проживало 2 151 тис. євреїв, 1979 р. — 1 811 тис.⁶⁰ Населення України складало 47 126 тис. осіб⁶¹.

У Вінницькій області проживало 2 046 тис. осіб (720 тис. (35%) — міське населення, 1 326 тис. (65%) сільське населення. У Хмельницькій області — 1 558 тис. (відповідно 560 тис. (36%) і 998 тис. (64%)), у Тернопільській області — 1 163 тис. (364 тис. (31%) і 799 тис. (69%))⁶².

В Україні на 1979 р. проживало 634 тис. євреїв (1,3% від загальної кількості населення) і це була за величиною третя національна група після українців і росіян⁶³.

Зазначимо, що зменшувалось передусім єврейське населення невеликих містечок. А от у обласних центрах певний період зберігалась стабільність і навіть відбулось деяке підвищення кількості євреїв. Якщо у Вінниці у 1959 р. проживало 16,6 тис. євреїв, то у 1970 р. — 17,1 тис., 1979 р. — 17,5 тис., і лише у 1989 р. — 15,2 тис. євреїв⁶⁴. Підкреслимо, що Вінниця була єдиним обласним центром УРСР, у якому за період із 1959 по 1979 роки кількість єврейського населення не тільки не зменшувалась, а навіть дещо збільшувалась. Основна причина цього: поступове перетворення Вінниці у

промисловий, освітній центр Поділля. Єврейське населення Вінниці поповнювалося переважно за рахунок внутрішньої міграції з невеликих містечок у межах області.

Загалом по Україні єврейське населення у період із 1959 по 1989 роки скоротилося на 42%: із 840,3 тис. до 487,3 тис. Основні зміни у єврейському населенні України, на думку В. Константинова, відбулися переважно за рахунок внутрішніх факторів (природнього спаду населення, смертності й міграції між республіками). Якщо загалом єврейське населення республіки зменшилось на 353 тис. осіб, то за рахунок внутрішніх факторів воно зменшилось на 242,9 тис. осіб, і лише на 110,1 тис. — за рахунок зовнішньої еміграції до Ізраїлю, США та до інших країн⁶⁵.

За переписом населення 1989 року у СРСР проживало 1 450,5 тис. євреїв. В Україні на зазначений момент проживало 487,3 тис. євреїв. (у Вінницькій області — 26,2 тис., у Хмельницькій області — 10,3 тис. осіб). Більшість євреїв проживало в обласних центрах. Наприклад, у Вінниці проживало 15,2 тис. (58%) з 26,2 тис.⁶⁶ У Вінницькій області — 1 920,8 тис. осіб, у Хмельницькій області — 1 521,6 тис. осіб, у Тернопільській області — 1 164 тис. осіб.

Таким чином єврейське населення в Україні, як і в регіонах, із 1959 до 1989 року відбивало негативну динаміку свого розвитку: 1959–1970 рр. (– 63,2 тис. (– 7,52%)), 1970–1979 рр. (– 142,9 тис. (– 18,39%)), 1979–1989 рр. (– 147,9 тис. (– 23,32%)), 1959–1989 рр. (– 354,0 тис. (– 42,13%). У 1989 р. євреї становили усього 0,94% населення України⁶⁷. На думку В. Скляра, причиною значного скорочення єврейського населення 1960–1980-х років стала не тільки іміграція до інших країн та низький природний приріст населення, а й етнічна асиміляція, що була переважно у формі зросійщення. Антисемітизм, антисіоністська пропаганда призвели до того, що значна частина євреїв відмовлялася не тільки від рідної мови, а й від етнічного походження, реєструючись переважно росіянами⁶⁸.

З усього вищезазначеного можемо зробити висновок, що єврейське населення Української РСР загалом й Поділля зокрема протягом 40–80-х років ХХ століття неухильно скорочувалось. Єврейська національна меншина до кінця 80-х років помітно втрачає свій вплив у регіоні, проте залишається найбільшою національною громадою після росіян.

Автор у своїй статті проаналізував лише основні тенденції динаміки змін чисельності та структури єврейського населення Подільського краю. Проте, для повнішої та об'єктивнішої картини є потреба докладніше проаналізувати кожний із зазначених чинників, що впливав на розвиток єврейського населення.

В статье анализируются численный состав, структура, особенности демографических процессов еврейского национального меньшинства в Украине и на Подолье 1940–1980-х годов XX столетия. Автор, анализируя последствия Холокоста во время Второй мировой войны, эвакуацию населения, репрессии, миграционные процессы, определяет их влияние на динамику численности и расселения евреев на территории Подолья в послевоенный период XX столетия.

Ключевые слова: *евреи, национальное меньшинство, численный состав, демографические процессы, Украина, Подолье.*

The article deals with the population size, structure and specific features of demographic processes of Jewish national minority in Ukraine and Podillia in 1940s–1980s of the 20th century. Having analyzed the results of Holocaust during the Second World War, population evacuation, repressions and migration processes the author defines their effect on the Jews population size and settling dynamics on the territory of Podillia in postwar period of the 20th century.

Key words: *Jews, national minority, population size, demographic processes, Ukraine, Podillia.*

---

¹ С. Чорний. Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник — К.: «Картографія», 2001. — 88 с. В. Константинов. Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ). — Иерусалим, 2007. — 305 с. В. Наулко. Євреї у контексті сучасних етнічних процесів в Україні // Людина і політика. — 2003. — № 3; В. Романцов. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX — початок XXI століття). — К.: Видавництво імені О. Теліги, 2008. — 184 с.

² А. Круглов. К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941–1943 гг. // Голокост і сучасність. — 2008. — № 1; Ф. Винокурова. Холокост на Винничине: сравнительный анализ архивных документов о судьбах евреев в немецкой и румынской зонах оккупации (1941–1944 гг.) // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. — Випуск II. — Дніпропетровськ: Центр «Ткума», Запоріжжя: Прем'єр, 2008. — С. 20–38; П. Слободянюк. Єврейські жертви на Поділлі в роки Другої світової війни // Архіви України. — 2010. — № 2. — С. 122–127; Н. Бугай. 20–50-е годы: Переселения и депортации еврейского населения в СССР // Отечественная история. — 1993. — № 4. — С. 175–185.

³ Правда. — 1933. — 28 січня. — С. 2.

⁴ Волков А.Г. Как стало кривым зеркало общества // Вопросы статистики. — 1997. — № 3. — С. 18.

⁵ С. Чорний. Вказана праця. — С. 51.

⁶ Там само. — С. 70.

⁷ В. Константинов. Вказана праця. — С. 24, 33.

- ⁸ Там само. — С. 36.
- ⁹ В. Романцов. Вказана праця. — С. 21.
- ¹⁰ В. Константинов. Вказана праця. — С. 23, 24.
- ¹¹ В. Романцов. Вказана праця. — С. 13.
- ¹² Там само. — С. 14.
- ¹³ В. Константинов. Вказана праця. — С. 19.
- ¹⁴ Н. Бугай. 20–50-е годы: Переселения и депортации еврейского населения в СССР // Отечественная история. — 1993. — № 4. — С. 179.
- ¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3967. — Территория и население УССР. — 1947. — Арк. 3.
- ¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3967. — Территория и население УССР. — 1947. — Арк. 5–6.
- ¹⁷ Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг. / сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, С.Д. Гальчак, Д. Байрау, А. Вайнер. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. — С. 41.
- ¹⁸ А. Круглов. Вказана праця. — С. 55.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг. — С. 41.
- ²¹ Там само. — С. 41, 42.
- ²² Там само. — С. 11.
- ²³ Ф. Винокурова. Вказана праця. — С. 28.
- ²⁴ Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг. — С. 9.
- ²⁵ Там само. — С. 42.
- ²⁶ П. Слободянюк. Вказана праці. — С. 124.
- ²⁷ Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг. — С. 9.
- ²⁸ П. Слободянюк. Вказана праця. — С. 125.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХО). — Ф.Р-6193. — Оп. 12. — Спр. П-28570. — Арк. 88.
- ³¹ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. — К.: «Основи», 1997. — С. 198, 221.
- ³² А. Круглов. Вказана праця. — С. 63–64.
- ³³ А. Солженицын. 200 лет вместе. — М., 2001. — Ч. 2. — С. 363.
- ³⁴ Россия и СССР в войнах XX века. Статистическое исследование. — М., 2001. — С. 238.
- ³⁵ С. Гальчак. Герої Радянського Союзу — уродженці Вінницької, Тернопільської та Хмельницької областей. — К., 2010. — С. 45, 82.
- ³⁶ Там само. — С. 45, 82.
- ³⁷ В. Гриневич. Поперед батька в пекло. Радянська евакуація 1941 року охопила передусім апарат влади, майно, худобу. Тільки не простих українців // <http://tyzhden.ua/History/28880>.

- ³⁸ Там само.
- ³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 24. — Арк. 38–40.
- ⁴⁰ А. Нагребецкий. Шаргород — еврейское местечко. — Винница: ГП «ГКФ», 2011. — С. 281.
- ⁴¹ В. Гриневич. Вказана праця.
- ⁴² Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2005. — С. 85.
- ⁴³ Альтман И. Жертва ненависти: Холокост в СССР 1941–1945 гг. — М., 2002. — С. 389.
- ⁴⁴ Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг. — С. 283.
- ⁴⁵ А. Нагребецкий. Вказана праця. — С. 89.
- ⁴⁶ Енциклопедія історії України. — С. 85.
- ⁴⁷ Н. Бугай. Вказана робота. — С. 184.
- ⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2090. — Арк. 88.
- ⁴⁹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. Головна редакційна колегія (голова І.О. Герасимов, заступники голови І.Т. Муковський і П.П. Панченко, відповідальний секретар Р.Г. Вишенський). — К.: Пошуково-видавниче агенство «Книга Пам'яті України», 2000. — С. 577.
- ⁵⁰ В. Наулко. Вказана праця. — С. 5.
- ⁵¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР. — М., 1963. — С. 170–179.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Там само. — С. 180, 186.
- ⁵⁴ ДАВО — Ф. 136. — Оп. 48. — Спр. 212. — Арк. 1, 5.
- ⁵⁵ С. Чорний. Вказана праця. — С. 80.
- ⁵⁶ В. Романцов. Вказана праця. — С. 29.
- ⁵⁷ В. Константинов. Вказана праця. — С. 36.
- ⁵⁸ В. Романцов. Вказана праця. — С. 33, 38.
- ⁵⁹ Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. — М.: Политиздат, 1980. — С. 12, 13, 14.
- ⁶⁰ Там само. — С. 34.
- ⁶¹ Там само. — С. 4.
- ⁶² Там само. — С. 8.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ В. Константинов. Вказана праця. — С. 38.
- ⁶⁵ Там само. — С. 34.
- ⁶⁶ Там само. — С. 36, 37, 38.
- ⁶⁷ В. Скляр. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення. — К., 2008. — С. 229, 374.
- ⁶⁸ Там само. — С. 228.